

ըրջանը: Այս առաջին շրջանում ինչպէս տեսանք Վրաց թագաւորութիւնը փոքր ի շատէ աչքի ընկնող դեր է խաղացած միայն Փառնաւազ Ա.ի (Գ. դար Ն. Ք.) եւ Վախթանգ Գորգասլան թագաւորի (Յ. դար Յ. Ք.) ժամանակ, այլապէս միշտ թոյլ է եղած եւ երկարատեւ նաեւ Հայաստանի քաղաքական ազդեցութեան բարոյական կողմը նմանապէս զգալի է եղած, մասնաւոր Յ. Ք. առաջին դարերում, քրիստոնէութեան մուտքի եւ Վրացական այբուբէնի գիտութիւնը միջոցներով: Այս հայկական ազդեցութիւնը տարածուած է Վրաստանի վրայ «Վերահայք» կոչուած նահանգի եւ մասնաւորապէս Տայք եւ Կղարջք գաւառների ճանապարհով, որոնք շատ մեծ դեր են խաղացել ընդհանուր Վրաստանի մշակոյթի վրայ:

Այս բոլոր մանրամասն պիտի պատմուի յետագայ Գլուխներում:

(Շարունակելի:)

ՍԱՐՈՒՆԱՆ

ՅՈՎՀԵՆՆՈՒ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆԻ ԵՍՇՅԵՆԵ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԵՋ

1. Յովհաննէս Ոսկերբանի «նշանաւորագոյն» գրուածքներէն մէկն է Եսայեայ մեկնութիւնը, կը գրէ Montfaucon, թէ՛ ոճի գեղեցկութեան, թէ՛ խօսողին հանճարի բարձրութեան եւ թէ բարոյալից վարդապետութեան տեսակէտով: Իսկ Tillemont կը տեսնէ հոն արտակարգ պերճարանութեան մը յայտարար գծերը:

Այս կարեւոր գրուածքը յունարէն սկզբնագրի մէջ թերակատար է. հասած է Եսայեայ Ա.—Է. գլուխներու եւ Ը. գլխոյն առաջին 10 համարներու Մեկնութիւնը միայն. հրատարակուած Montfauconէ Ոսկերբանի Համօրէն Գործոց 2. հատորին մէջ, Պարիս 1724, էջ 1—93. ասկէ արտատպուած՝ Migne, Patrologia graeca, հատոր 56, էջ 11—94:

Որովհետեւ յոյն մատենագրութեան մէջ կը պակսի որ եւ է հետք, որ ցոյց տար թէ գոյութիւն ունեցած է Ը. 10 համարին շարունակութիւնը, կ'իշխէ հայրագէտներու

մէջ այն համոզումը, թէ Ոսկերբան Ա.—Ը. 10 գլուխները միայն մեկնած է: Արդեամբք ալ, երբ երեւան եկաւ Մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնը, ճիշտ Ը. 10ին վերջը, ուր կ'ընդհատէր յունարէնը, տեսնուեցաւ ուշագրաւ գիտողութիւնս թէ «Մինչեւ ցայս վայր գտաւ(ք) իւրով ձեռովք գրեալ երանելոյն Յովհաննու յունարէն» (էջ 102):

Tillemont յայտնած էր կարծիքը, թէ Ոսկերբան սարկաւազութեան օրերուն սկսած ըլլայ գրել Մեկնութիւնս. եւ յետոյ ուրիշ գրադուներու պատճառաւ արգելուած:

Կարծիքս իրաւամբ անտեղի կը գտնէ Baur¹, վասն զի ծանօթ են մեզի գրուածքներ, նոյնպէս մեկնողական, զորոնք Ոսկերբան իւր քահանայութեան եւ հայրապետութեան օրերուն գրած է: Աւելի հաւանական է կարծել, թէ Ոսկերբան հիւանդութեան մը պատճառաւ ընդհատած ըլլայ քարոզներու այս շարքը: «Ըստ տիրող կարծեաց, կը գրէ Bardenhewer², այս մեկնութիւնը խմբագրէ մը գործն է, որ Ոսկերբանի ճառերը իրենց ճարտասանական նկարագրէն մերկացնելով վերածած է կանոնաւոր Մեկնութեան մը»: Իսկ Ը. 10ի յաջորդող մասերու համար, որոնք կը գտնուին հայերէն թարգմանութեան մէջ, կը գրէ թէ «կը կարօտին դեռ քննութեան եւ հաւատարկացման»³:

Բայց կրնանք վստահարար ըսել թէ Ա.—Ը. 10 գլուխներու Մեկնութիւնը արդէն Յ. դարու առաջին կէսին ծանօթ էր հրատարակին իրրեւ ինքնագրութիւն Ոսկերբանի, «իւրով ձեռք գրեալ... յունարէն»: Իսկ Ը. 11—ԾԳ. գլուխներու Մեկնութիւնը յօրինած է հաւանօրէն Ոսկերբանի աշակերտներէն մին, ոչ զոյգն հմտութեամբ, թերեւս «ի բանից» Ոսկերբանին, բայց ոչ անոր «ձեռք» գրուած:

2. Հայերէն թարգմանութեան մասին արդէն 1862ին կը յայտարարէին Վենետիկի Մխիթարեանք Պաւղոսի թղթոց մեկնութեան Ա. հատորի Յառաջարանին մէջ (էջ Է), թէ «գիտացէ հայրենասէրն, զի ի թերակատար մատենից նորին սրբոյ վարդապետին՝ կան եւ մեկնութիւնքն Եսայեայ եւ Եղեկիէլի Բերի յոյժ եւ Երկոճեան, զորս անթերի օրինակաց ակնկալեալ՝ թողումք առ ժամս»:

¹ P. Ch. Baur, Johannes Chrysostomus und seine Zeit. Bd. I. München 1923, էջ 237:
² Geschichte der altkirchlichen Literatur. Bd. II. Freiburg 1922, էջ 336:
³ Անդ, էջ 337:

Այս պակասաւոր օրինակն էր Վենետիկի Մխիթարեանց այն ձեռագիրը, որուն համար կ'ըսուի անտիպ ցուցակի մը մէջ, թէ է գրչութեամբ «բոլորգիր, թերի սկիզբն, մէջն եւ կատարածն»: Աւելի մանրամասնօրէն նկարագրած է Հ. Ա. Տիրոյեան. «եղանակ գրութեանն՝ որ է միջին անուանեալ երկաթագիր, եւ արտաքին երեւոյթ մատենին՝ յօրինեալ ի բամբակեայ թղթոյ՝ տան մեղ գուշակել յիժ. դարու գաղափարեալ լինելոյ»⁴: Կը պակսին Ա.—Բ. 1, ԻԱ. 2—Լ. 5, ԿԳ. 8—ԿԶ. 24 գլուխներու Մեկնութիւնք, չյիշելով ինչ ինչ տեղիքներու կրած վնասները:

Այս օրինակի վրայէն ծագած է Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի Թ. 223, գրուած իբր 1840ին Վենետիկի Մխիթարեան Հարց ձեռքով⁵:

Ուրիշ օրինակ մը կը յիշուէր ի Կալկաթա անհատի մը քով. որուն մասին կը հաղորդագրէր Ա. ըջալ յս Ա. բարատեան, 1868ին (Թ. 845). «Մեկնութիւն Եսայեայ մարգարէի, բամբակաթուղթ, խոշորագիր, արարեալ յՈսկերբանէ (փոքր ինչ պակասեալ յԱ. գլխոյ): Օրինակ սորին՝ գրչաւ հանգուցեալ Իսահակայ վարդապետի, երբեմնական ժողովարարին Հնդկաստանի՝ գտանի ի Ս. Աթոռն Երուսաղէմի: Երանի՛ թէ ի լոյս ընծայիւր»: Առ այս կ'ակնարկէ անշուշտ եւ Հ. Ա. Տիրոյեան երբ կը գրէ իւր Յառաջարանին մէջ. «լուեալ իսկ է մեր եթէ գտանին առ ոմանս յազգայնոց ի պակասեալ կոտորակաց օրինակիս մերոյ. այլ քանզի ցարդ չեղեն մեզ գէպք ի ձեռս բերելոյ զնոսին, վասն որոյ լաւ վարկանիմք ընծայել (զոր ունիմքն)... հանդերձ թերութեամբք» (էջ Ե):

Այս օրինակն է որ, ինչպէս կը ծանուցանէ Սիրոն, 1839ին ձեռք բերած է ի Նոր Զուլայ Տէր Յովհաննէս Սաչիկեան քահանայ, «Վալկաթայի երբեմնի հանրածանօթ աւագերէցը»⁶: Եւ անկէ օրինակ հանած է Իսահակ Վ. Գաղատացի⁷ եւ ուղարկած Երուսաղէմ:

⁴ Յառաջարան Մեկնութեան Եսայեայ, էջ 9:
⁵ Յ. Յ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի, էջ 571:
⁶ Յովհաննէս քահանայ Սաչիկեան (1829—1897) սարած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքի Հեռուական յարաբերութեան մէջ. նուիրած է նաեւ այլ եւ այլ իրեր, ինչպէս կ'երեւայ անոնց թուին մէջ եղած է նաեւ ձեռագիրս: Հմտ. իր մասին՝ Մ. Եպ. Աղաւնուհի, Միարանք եւ այցելուք հայ Երուսաղէմի: Երուսաղէմ, 1929, էջ 385—386:
⁷ Սահակ Վ. Տէր-Գրիգորեան Գաղատացի († 1847) իրրեւ նուիրակ կ'երթայ Հնդկաստան 1842ին եւ կը վերադառնայ 1844ին. հմտ. Աղաւնուհի, անդ, էջ 442—444:

սաղէմ, ուստի 1847էն յառաջ: Ինչպէս այժմ Սիրոնէն կը տեղեկանանք յետ ժամանակաց իսկական ձեռագիրն ալ հասած է Երուսաղէմ, 1880էն, այս ինքն Վենետիկի հրատարակութեան էտքը, վասն զի նոյն Սաչիկեան քահանայ կըրցած է ձեռագրին մէջ թղ. 23բ ծանօթագրել թէ «Վենետիկի տղապետութիւնն աստէն սկսանի» (Սիրոն, էջ 331):

Երուսաղէմեան հատակոտորներու նկարագրութիւնը այսպէս կու տայ Սիրոն. «Գրուած է թանձր բամբակեայ թուղթի վրայ, դէպի բոլորգիր հակող անցման գրով եւ ժԲ.—ԺԳ. դարու գրչութեան տպաւորութիւն կը թողու»: Հատակոտորներս կը բովանդակեն թղ. 1ա—23բ. Եսայեայ Մեկնութեան «Յառաջասացութիւնն» կէսէն սկսեալ — ինչպէս Արշ. Արար. կ'ըսէր «փոքր ինչ պակասեալ յԱ. գլխոյ» — եւ Ա.—Բ. 1 գլխոց, այս ինքն Ա. գլխոյն եւ Բ. գլխոյն 1 համարին մեկնութիւնը: Թղ. 24էն ցվե՛րջ կը պարուսնակէ ԻԱ. 2—ԻԶ. 20 գլուխներու մեկնութիւնը, աւարտելով այսպէս. «Եւ արդ քանզի Աստուծոյ բանն ոչ այնպէս ինչ միայն վճարէր որպէս մարդկանն, վասն այնորիկ ասէ: Քանզի առ Բաղամաւ այսպիսի ինչ գործ գործեցաւ...»:

Այս ամէնէն կ'իմացուի թէ հատակոտորներս որոնք ի Նոր Զուլայ ձեռք բերուած են, ժամանակաւ մասն եղած են Վենետիկի ձեռագրին, անոր Վենետիկ հասնելէն յառաջ: Այսու կը լրանայ Եսայեայ Մեկնութեան միակ ծանօթ ձեռագիրը գէթ մասամբ մը. այժմ ի սպառ կորսուած կը համարուին Ձեռագրին այն մասերը, որոնք կը բովանդակէին Մեկնութեան Յառաջասացութեան Ա. մասը (ուստի սկզբէն ինկած կորսուած է իբր 1 կամ 2 թուղթ) եւ ԻԶ. 21—Լ. 5, ԿԳ. 8—ԿԶ. 24 գլուխներու Մեկնութիւնը:

3. Եսայեայ Մեկնութեան քաղմաթիւ հատակոտորներ պահուած կան ձեռագիր ծանորներու մէջ: Այս հատակոտորները շահագործած է Տիրոյեան իւր հրատարակութեան մէջ, գլխաւորաբար օգտուելով Մխիթարեան Մատենադարանի ձեռագիրներէն⁸: Կ'ամփոփեմ այստեղ ինձ ծանօթ հատակոտորները: Դժբախտաբար պիտի չկարենամ յիշատակել Երեւանի եւ Էջմիածնի ծառնաթիւներու բովանդակութիւնը, որովհետեւ չհասան ինձ մինչեւ օրս այն նիւթերը, զորոնք

⁸ Մեկնութիւն Եսայեայ, էջ 473—487:

Հաւաքած էի յիշեալ մատենադարաններու հաւաքածոյ ձեռագիրներէն, անասելի տքնութեամբը:

Կիրարկուած համառօտութիւններն են՝

P. = Պարիսի Bibliothèqu nationale, Fond arménien:

V. = Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանի հայերէն ձեռագիրք. հմմտ. Հ. Բ. Սարգիսեան, Յուլիան հայերէն ձեռագրաց, Հատոր Բ., Վենետիկ 1920,:

T. = Տիւրքիոյ հայերէն համալսարանի հայերէն ձեռագիրք:

Eriv. = Երևանի Պետ. Մատենադարանի Թ. 78 ձեռքնադրու, որմէ օրինակուած է V. 228:

ա. Տեառն Յովհաննու Ոսկերբերանի ի Մեկնութենէ Եսայեայ մարգարէի:

Զի եղիցի յաւուրս յետինս յայտնի լեռն Տեառն: — Տեառնէ՞ս զստուգութիւն մարգարէին...:

վ. Ինքն է օրէնսդիր:

= P. 110, 515ա—516ա (ԺԲ): V. 202, 461բ—462բ (1637: Յուլիան, Բ., 102/3): 218, 47ա—48ա (1835: Յուլիան, Բ., 275—276) 9: 228, 217ա (1847 = Eriv. 78: Յուլիան, Բ., 455):

Տպ. էջ 1—6. հմմտ. 473—475:

բ. Եւ եղև յամին յորում մեռաւ Ողիտ արքայ... Եւ զիս՞րդ իցէ զի զայլ ժամանակն...:

վ. զի սրբեաց եւ ոչ այրեաց զմարգարէն:

= P. 110, 469ա—472ա (ԺԲ): 117, 18ա—19ա (1307): V. 212, 302ա—305բ (ԺԳ: Յուլիան, Բ., 224) 10. 218, 34ա (1835: Յուլիան, 274): 228, 214ա (1847 = Eriv. 78: Յուլիան, 454):

Տպ. 60—69. հմմտ. 477—478:

գ. Երանելոյն Յովհաննու Ոսկերբերանի եպիսկոպոսի Կոստանդինուպօլսի ի Մեկնութենէ Եսայեայ մարգարէի, ի բանէն՝ Եւ բըզլեսցէ:

Ամաչեսցեն հերձուածողքն, որ հրայերէն կամեին տեսանել զՍուրբ Գիրս...:

վ. քանզի Որդւոյ սէր վայել է եւ ոչ երկիր:

= Կնիք Հաւատոյ, էջ 318—319:

9 V. 218 ունի «ի մեկնութենէ մարգարէին Միբկայ»:

10 Սարգիսեան՝ ի Սերովբէսն եւ վասն սպաշխարութեան:

Տպ. 132, 10—133, 13:

դ. Տէր ողորմեաց մեզ զի ի քեզ յուսացաք: — Տեառնէ՞ս զի եւ ողորմականացն ոչ վայրապար պարտ է ողորմել...:

վ. այլ եւս իմն լքանէաք, զմեծամեծ իմն համարէաք զկարեաց՝ ճգնութիւնս, զոր կատարեսցուք անուամբն Գրիստոսի...:

= P. 120, 58ա—61ա (ԺԴ): V. 206, 100բ—12ա (ԺԳ., Յուլիան, 162): 228, 341բ (1847 = Eriv. 78: Յուլիան, 468):

Տպ. 200—208. հմմտ. 476—477:

ե. Չազդ նորա, ասէ, ո՞ պատմեսցէ... Զի՞նչ խօսիսք. չիցեն զմարդոյ ումեք բանքդ...:

վ. ի հարց եւ ի խնդիր իշխեսցէ արկանել: = V. 206, 134բ—136ա (ԺԳ: Յուլիան, Բ., 162):

Տպ. 400—401. հմմտ. 478:

զ. Զի ասաց տէր սյսպէս. Հաշտեալ եմ ընդ քեզ տառապելուք...:

= V. 228, 105բ—108բ (1847 = Eriv. 78: Յուլիան, 446):

Տպ. 409—413, 372—375, 340—343. հմմտ. 479:

է. Գոչեա՛ զօրութեամբ եւ մի խնայիր...: — Զի զժուարիք էին զոր ինչ ասելոց էր...: = P. 120, 49բ—52բ (ԺԴ): V. 214, 28բ—29ա (1821: Յուլիան, 245): 222, 83ա—84բ (1335: Յուլիան, 329): 228, 337ա (1847 = Eriv. 78: Յուլիան, 467):

Տպ. 435—442. հմմտ. 480—481:

ը. Վասն սյսորիկ սյսպէս ասէ Տէր. Ահաւասիկ եւ արկանեմ... (Ես. ԻԸ. 16):

վ. Եւ զէն յաղթութեան... ի պարծանս յուսոյ յաւուրն մեծի...:

= V. 228, 218ա—220ա (1847 = Eriv. 78: Յուլիան, 455):

Տպ. 481—487:

Ձեռագիրներն կը ներկայացնեն հատուած մըն ալ, որ թէեւ յայտնապէս Ոսկերբերանի անունը կը կրէ եւ նիւթն ալ Եսայեայ Մարգարէութեամբ (ԾԳ. 1) կը զբաղի, բայց չի վերաբերիր Յովհաննու այս Մեկնութեան (հմմտ. տպ. էջ 393 եւ յՂ.): Այս ճառն է.

Ք. «Յովհաննու Ոսկերբերանի ի Մեկնութենէ Եսայի մարգարէի:

Տէր ո՞ հաւատաց լոյ մերում... (Ես. ԾԳ. 1): — Մի՛, ասէ, հաւատացեն ի զիրան զոր ունէին եւ մի ի միտ առցեն...:

վ. Որ յայտնեցաւ լոյս հեթանոսաց եւ փառք ժողովրդեանն Իսրայելի:

= P. 110, 161ա—162ա (ԺԲ): V. 202, 137ա—138ա (1637: Յուլիան, Բ., 78): 212, 166ա—167ա (ԺԳ: Յուլիան, Բ., 215): 228, 82բ (1847 = Eriv. 78: Յուլիան, 445):

4. Եսայեայ Մեկնութիւնս աչքի առաջ ունեցած են հայ մեկնիչները, անոնք մասնաւորապէս, որոնք զբաղած են Եսայեայ մարգարէութեամբ: Կը յիշեմ.

ա. Դաւիթ Գորայրեցի, որմէ ունինք. «Մեկնութիւն համառօտ Եսայեայ մարգարէի ի հոգեկիր մեկնողաց բանից՝ Եփրեմի, Կիւրղի եւ Յովհաննու Ոսկերբերանի. կարգեալ եւ յօրինեալ դիւրահաս ընթերցողաց. Դաւիթ քահանայի ի խնդրոյ ուսումնասէր մանկանց եկեղեցւոյ»:

Սկ. «Աներեւոյթ է միշտ սրբոց մարգարէիցն բանք...»¹¹:

Դժբախտարար Դաւիթ Մեկնութեանս Յառաջարանն միայն պահուած է էջմ. 1449, 86բ—89ա (1656)¹²:

բ. Գրիգոր Արասու որդւոյ Գիրք պատմաց. հոս հաւաքիչը՝ հաւանօրէն Գորայրեցւոյ Համառօտ մեկնութեան հեռուողութեամբ կը ներկայացնէ «Սկիզբն եւ պատճառ Եսայեայ մարգարէին». այսինքն Նախերգանքը ըստ Եփրեմի եւ Ոսկերբերանի, ինչպէս բացայայտ կը տեսնուի էջմիածնի Թ. 1879, թղ. 106բ—117բ, ձեռագիրն լուսանցքէն, ուր նշանակուած է համառօտութեամբ «ՅՓ. ՅՀ.» կից տալով նաեւ ամփոփում մը Մարգարէութեան, հանդերձ քաղուածներով յիսկերբանէ (Վիեննայի Մխիթ. Մատ., Թ. 47, թղ. 68բ—79ա):

Մեզի համար հետաքրքրական է, որ Գրիգոր յետ ընդհանուր նախերգանքի, որ կը սկսի «Ամենայն բանք մարգարէիցն լի են զիտութեամբ եւ իմաստութեամբ», անմիջապէս կը յարէ, առանց խորագրի կամ ազբիւրն ցոյց տալու, Ոսկերբերանի Նախերգանքն կամ «Յառաջասացութիւնն»: Ինչպէս առ հասարակ իւր յառաջերութեանց մէջ, նոյնպէս հոս հաւատարիմ չէ Գրիգոր. նա ըստ կամի կը համառօտէ եւ կը խմբագրէ յառաջերութիւնները, ինչպէս յարմար կը տեսնէ: Սակայն եւ այնպէս որովհետեւ ցայժմ կը պակաս Եսայեայ

¹¹ Այս մուտքը յայտնապէս անուած է Կիրիկ Աղեքսանդրացւոյ Եսայեայ Մեկնութենէն. հմմտ. Վեներաբիլի Մխիթ. Մատենադարանի Թ. 225, 10ա—13ա եւ Թ. 228, 167բ (Սարգիսեան, Յուլիան, Բ., 392 եւ 452):

¹² Հմմտ. իմ Մատենադարանի Հետազոտութիւններ, Ա.: Վիեննա 1922, էջ 50:

Եսայ Մեկնութեան Նախարանը, Գրիգորի յառաջերութիւնը հետաքրքրական է իւր համառօտ ձեւին մէջ ալ: Յունարէն սկզբնագրին եւ հայերէն թարգմանութեան մնացորդին հետ համեմատութեան դնելով, կը տեսնուի թէ բնագիրը ընդհանրապէս պահուած է անփոփոխ:

Այստեղ ամբողջութեամբ կը հրատարակեմ այս նախարանը. որուն երկրորդ մասը ունիք Երուսաղէմի հատակոտորներու սկիզբը, հրատարակուած Սիոնի մէջ, էջ 331ա: Ասով կերպով մը ամբողջացած կ'ըլլայ Մեկնութեան նախարանը:

ՅԱՌԱՋԱՍՏԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ ԵՍԱՅԵԱՅ ՐԱՏԱՃԱՌԱՅ ԳՐՈՅ ¹³

Չառաւելութիւն այս մարգարէի ի մարգարէութենէ սորա իմացուք. եւ զկատարեալ լաւութիւնն ի Պաւղոսէ երանելոյ ծանիցուք, զպատարիսս բարբառն եւ զանձառայական միտան, որպէս ասէ. «Գոտայ այնոցիկ որ զիս ոչ խնդրէին. յայտնի եղէ այնոցիկ, որ զինէն ոչ հարցանէին»: Այլ եւ վշտակից լինէր ազգին իւրոյ, եւ պատմէր զվիշտս նոցա, որպէս զի առաւել քան զնոսա տառապէր: Էին եւ ամենայն մարգարէքն հայրենի զթովք առ այնուսիկ՝ որոց մարգարէանայինն եւ աղի ողբովք զաղէտս նոցա նուագէին: Ի հասանել նեղութեանն զԱստուած աղաչէին. եւ զանձինս իւրեանց ընդ նոսին ի գերութիւն մատնէին. ջանային ապրեցուցանել զնոսա ի բարկութենէն: Եւ չիք ինչ այնմ համեմատ, որ զզուրթ իշխանացն ի վերայ իշխեցելոցն տեսանիցէ. մինչ զի չարչարակից նոցին լինել: Զմեծն Մովսէս սա յաթոռ զօրավարութեան նստոյց մինչեւ զինքն ջնջել խնդրէր ի զպրութենէն յոր դրեցաւ վասն նոցա: Իսկ Եսայի ասէր. «Թո՛ւլ տոյք ինչ զի լացից ի վերայ բեկման ժողովրդեան իմոյ»: Եւ Երեմիաս ողբէր զաւերն Երուսաղէմի. եւ Եզեկիէլ ընդ նոսին ի գերութիւն չողաւ վասն միտիթարելոյ զվըռտացեալան, զի զմիտս նոցա առ Աստուած ուղղեսցէ: Եւ [Դանիէլ] վասն զարձին գաւուրս քսան ճգնէր ի պահս՝ աղաչելով զԱստուած, զի հանցէ զնոսա ի զժնդակ ծառայութենէն: Սոյնպէս եւ Դաւիթ տեսեալ յԱստուծոյ զբարկութիւնն ի վերայ ժողովրդեանն ասէր. «Յիս եւ ի տուն հօր իմոյ»: Եւ նահապետն Արքայահամ թէպէտ չէր մօտ ի չարիան

¹³ Վերնագիրը մեզմէ է:

Սողոմայ, սակայն խնդրէր յԱստուծոյ դարձուցանել զբարկութիւնն՝ արդարոց թիւ դնելով:

Ձինչ եւ նոր կտակիս պաշտօնեայքն, որք ի մեծամեծան վայելեցին շնորհան, որովք եւ առաքինացան. որոց զլիսաւորն Պետրոս յորժամ լուաւ ի Տեառնէ թէ «դժուարաւ մտանէ մեծատունն յարգայութիւնն Աստուծոյ», հարցանէր զարհուրեալ. «Իսկ ո՞ր կարիցէ ապրիլ»: Իսկ Պաւղոս յամենայն թուղթսն իւր այսպիսի ցուցանէր միտս ոչ տեսանել զ(ի) 14 նախ քան զփրկութիւն ոմանց, այս է բաղմաց դալ յազատութիւն տեսն մերոյ. ընդ Քրիստոսի լինել լաւ համարէր, այլ կալ մնալ ի մարմնի կարեւոր վասն նոցա: Եւ այսպէս օրինակ ցուցանէ մարդարէն զպատուհասան սպառնացեալ. եւ սաստէ մեղուցելոցն. եւ դարձեալ աղաչէ վասն նոցին: Եւ զայս ի սորին մարդարէութեանս ի բազում տեղիս է տեսանել: Բայց այժմ մեք 15 յակիզրն բանիս հայեցուք:

Գ. Գէորգ Սկեւոացի († 1301) ի խընդրոյ Հեթում թագաւորի յօրինած է խմբագիր Մեկնութիւն Եսայեայ. որ խորագիր կը կրէ. «Համառօտ ժողովումն Մեկնութեան սուրբ մարգարէին Եսայեայ ի լուսաւոր մեկնացն՝ տեսնն Եփրեմի խորին ասորոյ, Յովհաննու Ոսկերբանի, Կիւրղի Աղեքսանդրացոյ, հրամանաւ տեսնն Հայոց Հեթմոյ. Գէորգայ վարդապետի արարեալ: — «Ծածուկ են միշտ եւ անյայտ բանք օրինացն...»

Ձեռ. էջմ. Թ. 1205 (ԺԴ) եւն: Յիշատակարանին մէջ խօսելով իւր աղբիւրներու վրայ, կը գրէ Ոսկերբանի մասին. «Իսկ աստուածաշնորհն Յոհան՝ Ոսկերբան յորջորջեալ վասն հոգեչահ վարդապետութեան եւ առատահոս խմաստիցն՝ որ ի բերանոյ նորա բղխեալ արբուցանէր զականջս եկեղեցոյ. եւ սա ճորտարար խօսեցեալ» զԵսայեայ Մարգարէութեանէն:

Դ. Կ'ըսուի թէ Եսայեայ Մեկնութիւն մը գրած է նաեւ Սարգիս Վ. Կունդ ի Սորանաշատ, աշակերտն Յովհ. Սարգիսազ վարդապետի, որմէ յառաջբերութիւններ ունի Գէորգ Սկեւոացի: Թերեւս այս Մեկնութիւնն ըլլայ էջմ. 1132, թղ. 1ա—173ա (ԺԶ. դարէ), որ

14 Ձեռագիրը հոս խանդարուած կամ թերի է: Ընդարձակն է. «Իսկ Պաւղոս ամենեւին յամենայն ի թուղթսն այսպիսի միտս ցուցանէ. զի եւ զՔրիստոս բաղմաց փրկութիւն տեսնիցէ. «Ելանել, առէ, ի մարմնոց եւ ընդ Քրիստոսի լինել լաւ համարիմ, բայց կալ մնալ ի մարմնի եւս կարեւոր վասն ձեր». Ս ի ո ն, 331 ա:

15 Ձեռ. Մեռ.:

անխորազիր է եւ կը սկսի. «Հոչակաւոր մարդարէն Եսայի աստուածարան էր ի մէջ ամենայն մարգարէիցն, վասն որոյ գերազանցեալ եւ առաւել էր քան զամենայն մարգարէսն: Եւ զառաւելութիւն եւ զպայծառութիւն մարդարէութեան սորա ի մէջ մարգարէիցն ի Պաւղոսէ ուսանիմք...»: Վերջին տողերս ցոյց կու տան, թէ Ոսկերբանի Յառաջասացութիւնն անմիջնորդարար կամ միջնորդարար մատչելի եղած է հեղինակին:

Կը թողում յիշել յետնադոյնները: 5. Եսայեայ Մեկնութեան հրատարակութիւնը յետաձգուած էր, ինչպէս տեսանք վերը, այն պատճառաւ միայն, որ թերի էր միակ ձեռագիր օրինակը: Բայց որովհետեւ ունէր թարգմանութիւնը պերճ հայերէն մը զասական նկարագրով, անկէ բաղմամբ հատուածներ ներս առաւ Հ. Թ. Թոռնեան իւր Հաղորտիք ընթերցուածք ի մատենագրութեանց նախնեաց գործին մէջ. Վիեննա 1866, էջ 247—331. Բ. տպ. 1891, էջ 187—248:

Ամբողջական հրատարակութիւնը հոգայ Հ. Ա. Տիրոյեան՝ Երանելոյն Յովհաննու Ոսկերբանի Մեկնութիւն Եսայեայ մարգարէին. Վիեննա 1880, 8⁰, էջք ԺԶ + 527: էջ 1—472 բնագիր. էջ 473—487 «Այլ եւ այլ ընթերցուածք հատուածոց Մեկնութեանն Եսայեայ, գտելոց ի ճառընտիրս վանացս, բաղդատեալ ընդ օրինակի տպագրին մերոյ»:

Յօթը տարի ետքը լոյս տեսաւ Մեկնութեանն լատիներէն թարգմանութիւնը. In Isaiam prophetam interpretatio Sancti Joannis Chrysostomi. Nunc primum ex armeno in latinum sermonem a Patribus Mechitaristis translata. Venetiis 1887, 8⁰, pp. XX + 468.

Երուսաղէմեան հատակոտորներուն ուշադիր եղած էր ՚ Նղիշէ արքեպ. Դուրեան պատրիարք, որ կը խորհէր հրատարակել զանոնք ամբողջութեամբ: Այժմ Անտիպ մասեր Ոսկերբանի Եսայեայ ոսկեղարեան քարգմանութեան խորագրոյ տակ լոյս տեսաւ Ս ի ո ն ամսագրի մէջ, 1933, էջ 330—337, Մեկնութեան Յառաջասացութեան մնացորդն եւ Ա. 1—13 համարներու մեկնութիւնը: Անշուշտ գովելի պիտի ըլլար եթէ Մեկնութեան մնացեալ անտիպ մասերն ալ օր յառաջ մատչելի դառնային հայրագէտներուն եւ հայերէնագէտներուն:

6. Մեկնութեանն թարգմանութիւնը կատարուած է Ե. դարու առաջին կէսին, ինչպէս կ'երեւայ այն գրչէն, որ հայացուցած է Մաթ-

թէի Մեկնութիւնը¹⁶: Թոռնեան կը միտի մինչեւ անգամ կարծել թէ Նղիշի ինքնին եղած ըլլայ թարգմանիչը,

ճարտար թարգմանիչը, որ հմուտ է թարգմանութեան նիւթին, տիրացած է յունարէն լեզուին, գերազանցօրէն վարժ է թարգմանութեան արուեստին մէջ: Ծծած մայրենի լեզուին ոյժը, կըթուած եւ թեքուած գրագիտութեան մէջ, գիտէ իրբեւ հեղինակ արտայայտել մտքերը զասական պերճութեամբ եւ վայելչութեամբ: Հարուստ է իր բառապաշարը. առակ է տալու շարադասութեան ճկուն դարձուածքներ, հոնտորական շեշտ եւ անբունագրօսիկ, աղատ եւ մեղմական հոսանք: Պերճաբան մատենագիրը ունեցած է պերճախօս թարգմանիչ: Եթէ չզիտնայինք թէ թարգմանութիւն մ'ունինք մեր առջեւ, զիւրին պիտի չըլլար գրութեան ոճէն հասնիլ այս գիտութեան: Թարգմանիչը ամէն ջանք տարած է պահպանելու իւր անկախութիւնը մտածելու եւ մատենագրելու: Բնագրին մութ նախագասութիւնները լուսաւորած է. յունարէնի յատուկ գիտական ասութիւններուն փոխարէն կարգած է համապատասխան հայերէնները, ընտիր եւ ճաշակաւոր ձեւով: Կը յիշեմ «այլասացիկ յորջորջումն, բարբառ», փոխարէն յոյնին μετὰ ὀρίαν, ἀλλήγορία բառերուն:

Տեղոյս չէ միջամուխ ըլլալ Մեկնութեանն լեզուական առանձնայատկութեանց մէջ, կամ քննութեան առնել թարգմանութեան արուեստն եւ կամ թէ ի՞նչ չափով համապատասխան կամ ոչ համապատասխան է թարգմանութիւնը բաղդատութեամբ սկզբնադիրին: Թէպէտ շատ չահեկան աշխատանք պիտի ըլլար, մանաւանդ վերջին կէտին ուսումնասիրութիւնը, վասն զի հայերէն թարգմանութիւնը ինչպէս ինքը կարօտ է լուսաւորութեան բաղդատմամբ յոյնին հետ, նոյնպէս յոյն սկզբնագիրը պիտի գտնէ ուղղութեան կէտեր, գտնելով հայոյն քով հնադոյն մերձաւոր է հեղինակին եւ անձին եւ միջավայրին: Այս կարեւոր աշխատանքները թողլով ուրիշներուն, հոս նկատի կ'առնեմ քանի մը տեղիք միայն, եւ այն նորագիւտ հա-

16 Հ. Թ. Թոռնեան, Հատընտիր ընթերցուածք, Բ. տպ., Յառաջարան, էջ 19: Նորայր Ն. Բիւզանդացի, Կորին վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք, Տփղիս 1900, էջ 23: «Մի եւ նոյն թարգմանչի գործ թուի Ոսկերբանի Մեկնութիւնն Եսայեայ, Մեկնութիւնն Մատթէի, Սերբերանոսի ձառք»:

տակոտորներէն, որոնք հրատարակուեցան Ս ի ո ն ի մէջ:

Իրբեւ ընդհանուր գիտողութիւն պիտի ըսեմ որ Ձեռագիրն իւր մէջ ունի որոշ թերութիւններ, որոնք պէտք է վերագրուին անձիչօ օրինակողին: Բայց նաեւ հրատարակիչը անվարժ եղած է կարգալու եւ լուծելու Ձեռագրին անորոշութիւնները: Բաղձալի էր մնալով հանդերձ հաւատարիմ Ձեռագրին ընթերցուածներուն՝ կարկառուն ընծայել բնագիրը արտաքուստ արտաքս, զգալի՝ տեսանելի եւ շօշափելի ընելով հատուածներու բաժանումները (համարները), Ս. Գրոց կոչումները, ճշդելով կիտաղրութիւնը եւն. նաեւ լեզուական անկանոնութիւններու վրայ առանձին ուշադրութիւն հրաւիրելով:

Ես պիտի ծանրանամ հոս քանի մը բառերու եւ մութ նախագասութիւններու վրայ:

Աստուածագէտ կրօնք (Ս ի ո ն 332 բ). հմտ. եւ տպ. 82 «բարձրագոյն աստուածագէտ կրօնից գիտութիւն». երկու դէպքին ալ յոյն ունի պարզապէս ծնրոս, որ այլուր պարզապէս «կրօնք» կը թարգմանուի: Թերեւս այս բառին թարգմանութիւնն ըլլայ նաեւ «գիրօնս աստուածածանոյց», 287:

Լպրշական. «ի — Հրէիցն» 332ա. հմտ. նաեւ տպ. 6. «— Հրէից ազգի որդիքն»: Միայն Եսայեայ Մեկնութեան մէջ գործածուած:

Անտաղտուկ. «գ — օրէնսդրութիւնն յայտ առնէ», 334 ա. յոյնն է ἀνεπαχθῆς առանց ստիպմունքի, ինայող, ակնածալից. միայն Մատթէի Մեկնութեան թարգմանչին սիրելի. հմտ. էջ 209, 212, 371, 724 եւն:

Արուգ. «— մնան այնուհետեւ շինուածք քաղաքին. 335 բ (յոյնն περικταῖος, աւելորդ, անպէտ, անշուք). հմտ. նաեւ տպ. էջ 178. «երթեալ կքրեալ նստիցիս ընդ արուգ հովաքիք մ'ալ՝ «Նօքա ընդ արուգ (կ'ուղղուի՝ արուգ) ծառովն նստէին եւ հեթանոսք ընդ ոստովք ծառոյն կենաց». Գր. Սքանչելագործի խօսք ի Ծնունդն Քրիստոսի, հրտ. Հ. Ա. վարդապետեան, Դասական մանր բնագիրներ, Ա., Վիեննա 1913, էջ 35, ծան. 139:

Յառաջասացութիւնն. «գոհս եւ զամախամատոյց պատարագան» 336ա. յոյնն պարզապէս «գոհս»: Նորագիւտ բառ:

Նախընտիր. «ոչ — (տպ. նախ ընտիր) ինչ կամք էին Աստուծոյ», 336 բ. յոյնը՝ πρῶ-

դրոյքն ու... յէջիւ, կանխող նախակարա-
պետ, նախասահմանող. նորագլուխ բան:

«Յայտ յանդիման, եւ անուն Աստուծոյ
յանդիմանութեան նոցա, որ առ Երեմիայն
մեղազիր լինի, թէ ի նմանէ մերժեցան եւ
ընդ դեւս բեւեռեցան, այլ ասէ». 334բ: Հոս
ընդգրկը խանգարուած կ'երեւայ սողերու
անկամբ. իմա՛ ըստ յոյնին. Յայտ յանդիման
զայս ասէ: Եւ զի բաւական էր անուն Աստու-
ծոյ յանդիմանութեան, վասն որոյ Երեմիա
մեղազիր լինի սակաւ, թէ եւ ի նմանէ մեր-
ժեցան եւ ընդ դեւս բեւեռեցան: Այլ ասէ.
Զուրբան Իսրայելի...:

Դարման բժշկութիւն 335 ա. իմա «զգար-
ման բժշկութեան» յոյն մէկ բառով յերթնէս:

«Ամենեւին ասէ չարչարեցի եւ զամենայն
արամութիւնս ած ի վերայ», 335 ա. կարգա՛
«զամենեսին, ասէ, չարչարեցի եւ զամենայն
արամութիւնս ածի ի վերայ»:

«Լաուութեանն», 335 ա. կարգա՛ լաու-
թիւնն». յոյն է τὸ ἐξάριτον, զոր այլուր
«առաւելութիւն» կը թարգմանէ (հմմտ. «Զա-
ռաւելութիւն այսր մարդարէի» Սկիզբն Նա-
խարանին):

«Եւ այլքն եւս կարգ ըստ կարգէ նմա-
նակցէ», 336 բ. կարգա ըստ յոյնին. «Եւ այլքն
եւս կարգ ըստ կարգէ նմանակիցք են» կամ
«նման ցոցին են»:

«Թէ կարի մեծութեան նորա պաշտա-
մանն անարիւն էին այնպիսի պէտք», 337 ա.
«անարիւն» կարգա «կարի... անարժան»
անձնէս:

Ի վերջոյ կրնամ միայն շնորհակալու-
թիւնս յայտնել Սիրոնի խմբագրութեան, որ
պատճառեց դասական հայերէնի սիրահար
անձանց հաճոյք նոր ընագրի մը հրատարա-
կութեամբ: Միտածանակ պիտի տամ ար-
տայայտութիւն ընդհանուր փոփոխի, տես-
նել անտիպ մասերու ամբողջական հրատա-
րակութիւնը Սիրոնի էջերու մէջ եւ կամ ա-
սանձին հատորով:

Այս առթիւ ունիմ ուրախութիւնը աւե-
տելու դասական մատենագրութեան բարե-
կամներուն, թէ կը պատրաստուի սպաղրու-
թեան Յովհաննէս Ոսկերբանի Թեազոյնի-
կեցոց Ա. եւ Բ. թղթերու Մեկնութիւնը,
որմէ մինչեւ այսօր քանի մը մանր հասուած-
ներ միայն ծանօթ էին սպաղրութեամբ:

Հ. Ն. ԱԿԻՆՆԱՆ

Bourguignon d'Anville über die altarmenischen Wegmaße.

Von Hans v. Mžik (Wien).

In meiner Abhandlung über „Erd-
messung, Grad, Meile und Stadion nach den
altarmenischen Quellen“, die in den Spalten
dieser Zeitschrift (Jahrg. XLVII, 1933, Sp.
283—305, 432—459, 559—582) und gleich-
zeitig als Band VI der „Studien zur arme-
nischen Geschichte“ erschienen ist, habe ich
(H. A., a. a. O., Sp. 290 = S. 19 der Einzel-
ausgabe) ausgesprochen, daß die verschie-
denen von mir untersuchten altarmenischen
Texte bzw. die dort enthaltenen Tabellen
über Wegmaße in der europäischen Litera-
tur bisher nicht behandelt worden sind.

Diese Angabe trifft nicht zu; vielmehr
hat sich, wie ich nachträglich gesehen habe,
bereits der berühmte französische Kartog-
raph und Geograph Jean-Baptiste
Bourguignon d'Anville (geboren
11. Juli 1697, gest. 28. Jänner 1782) in zwei
seiner Arbeiten mit den altarmenischen
Längenmaßen beschäftigt. Den uns inter-
essierenden Problemen speziell gewidmet
ist die Abhandlung: „De la mesure itiné-
raire arménienne“, die von ihm in der Sitzung
der Académie des Inscriptions et Belles-
Lettres vom 3. August 1762 vorgelegt wurde
und in den Abhandlungen der Akademie
(Histoire de l'Académie Royale des Inscryp-
tions et Belles-Lettres, Band XXXI, Paris
1768, 4°, S. 292—300) erschienen ist. Die
Schrift stammt aus d'Anvilles Feder, ob-
gleich er in ihr von sich selbst in der dritten
Person spricht. Die Resultate sind dann im
„Traité des mesures itinéraires anciennes et
modernes“, Paris 1769, 8°, S. 62—66, wie-
derholt. Beide Arbeiten sind in den 1. Band
der von de Manne veranstalteten Aus-
gabe seiner Werke (Paris 1834) aufgenom-
men, und zwar befindet sich die erste auf
S. 443—453 und der Hinweis auf die alt-
armenischen Längenmaße, der in der zweiten
Abhandlung steht, auf S. 132—136 der ge-
nannten Ausgabe.

Die Grundlagen für seine Untersuchun-
gen, d. h. die Übersetzung der armenischen
Texte, hat d'Anville der Ausgabe des

Pseudo-Moses Xorenaçi der Gebrüder
Whiston (London 1736, S. 338) entnom-
men (vgl. éd. de Manne, S. 446); ferner
aber hat er, wie er selbst sagt, von dem
Abbé Guillaume de Villefroy aus
einer armenischen Handschrift der Biblio-
thèque du Roi (jetzt: Bibliothèque Nationale)
eine Anzahl von Definitionen der Maße und
von Itineraren erhalten (vgl. éd. de Manne,
S. 133 und 444) ¹.

Das von Villefroy benützte „manu-
scrit arménien de la Bibliothèque du Roi“ ist
wohl Nr. 100 ² des Ancien Fonds Arménien
(= Nr. 193 des „Catalogue des Manuscrits
Arméniens et Géorgiens“ von F. Macler,
Paris 1908), welches (fol. 247 b und fol.
248 a ³) ein kurzes, auf die Wegmaße bezüg-
liches Fragment enthält, das sich mit der
Tabelle der kürzeren Redaktion der „Welt-
schau“ deckt. Die viel wichtigere Tabelle in der
Handschrift A. F. A., Nr. 114 (= Macler,
Nr. 252), die in der Folgezeit immer, zuletzt
von mir herangezogen wurde (vgl. H. A.,
a. a. O., Sp. 292, 302—304 = S. 23 f., 40—44
der Einzelausgabe), scheint Villefroy
nicht beachtet zu haben.

D'Anville hatte somit die Über-
setzung der „Weltschau“ durch die Gebrü-
der Whiston, und als Paralleltext Ville-
froys Übersetzung von A. F. A., Nr. 100,
zur Verfügung, also nur die kürzere Fassung
der „Weltschau“. Daher verwendet er für
seine Berechnungen neben dem Stadion von
143 (Doppel)schritten das von 100, welch

¹ Guillaume de Villefroy (geb.
5. März 1690, gest. 4. April 1777) war der einzige
Gelehrte in Paris, der des Armenischen kundig war,
als die erste große Sendung armenischer Hand-
schriften durch den Abbé Sevin aus Konstan-
tinopel dort anlangte. Villefroy ist auch der
Verfasser des ältesten Kataloges der armenischen
Handschriften in der Bibliothèque du Roi, der aber
erst durch Bernard de Montfaucon in der
„Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova“,
Paris 1739, S. 1017—1024, mit den „Remarques“,
S. 1025—1027, abgedruckt wurde. Ein Neudruck
der Bemerkungen in erweiterter Form erfolgte
durch den Marquis Giovanni de Serpos im
„Compendio storico di memorie concernenti la na-
zione armena“, Venezia 1786, Bd. III, S. 485 ff.

² Nach der Zählung des „Catalogus codicum
manuscriptorum Bibliothecae Regiae“, Paris 1739,
Bd. I, S. 76—99, nicht nach der Villefroy-
schen Zählung.

³ J. Saint-Martin, Mémoires historiques
et géographiques sur l'Arménie, Paris 1819, Bd. II,
S. 316 f.

letztere Ziffer — statt richtig 107 — die
kürzere Fassung in allen Drucken und den
meisten Handschriften aufweist. Das mußte
ihn, ähnlich wie viel später nach ihm Ma-
nandean, zur Annahme eines Zehntel-
meilenstadions führen und seine Schluß-
folgerungen beeinträchtigen. Interessant ist,
daß Villefroy das armenische Wort
մասն (masan) „Daktylos“, „Digitus“ augen-
scheinlich nicht gekannt hat, denn d'Anville
läßt es unübersetzt und schreibt, wenn er
sich auf A. F. A., Nr. 100, bezieht, immer
„mates“ statt „doigts“. Daß er die Beziehun-
gen der einzelnen Angaben seiner Texte zu-
einander und als Folge dessen die Ableitun-
gen der Maße voneinander nicht immer
richtig erkannt hat, ergibt sich aus dem da-
maligen Stande der Wissenschaft und darf
ihm nicht angekreidet werden. Andererseits
aber ist hervorzuheben, daß d'Anville als
erster die Gleichheit der in der
„Weltschau“ genannten Meile
und der römischen Meile erkannt
hat (éd. de Manne, S. 446, vgl. auch S. 134)
— eine Erkenntnis, die den Ausgangspunkt
für jede Untersuchung unserer Texte bilden
muß.

D'Anvilles Ausführungen leiden —
wie seine Schriften überhaupt — durch seine
wenig klare Diktion, ein Fehler, den Dacier
in seiner Lobrede auf d'Anville (vgl. éd.
de Manne, S. XVI) zu entschuldigen sucht,
der sich aber bei einer metrologischen Unter-
suchung natürlich besonders unangenehm
bemerkbar macht. Die Resultate sind — wie
sich schon aus dem oben Gesagten ergibt —
inzwischen überholt. Das trifft auch bei der
großen Abhandlung: „Traité des mesures
itinéraires anciennes et modernes“ in den
meisten ihrer Teile zu, so daß sie aus der
Fachliteratur vollständig verschwunden ist.
Doch bieten d'Anvilles Untersuchungen
insofern noch immer mehr denn bloß ge-
schichtswissenschaftliches Interesse, als die
Beziehungen, die er zwischen den antiken
und modernen Wegmaßen darstellt, auch
heute noch nicht in allen Punkten hinreichend
klar sind und d'Anville einer der weni-
gen in diesem Zweig der Wissenschaft ge-
wesen ist, der von einer alles erreichbare